

DISPUT

Holokaust i teologija

Priredili: Vera Mevorah, Željko Šarić i
Predrag Krstić

Naslov	Holokaust i teologija
Priredili	Vera Mevorah, Željko Šarić, Predrag Krstić
Izdavač	Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
Recenzenti	Saša Laketa, Milovan Pisarri, Aleksandar Đakovac
Lektura	Dragan Dragomirović
Prelom	Nebojša Đumić
Štampa	Donat Graf, Beograd
Mesto i datum izdanja	Beograd, 2023.
Tiraž	300
ISBN	978-86-82324-28-7

Autor fotografije na korici Kristijan Šarić

**IZDAVANJE KNJIGE POMOGLO MINISTARSTVO
NAUKE, TEHNOLOŠKOG RAZVOJA I INOVACIJA
REPUBLIKE SRBIJE.**

S a d r ž a j

<i>Predrag Krstić, Vera Mevorah i Željko Šarić</i> Kako TEO-retizovati Holokaust?	7
Teološke perspektive i Holokaust	21
<i>Dragana Stojanović i Danica Igrutinović</i> Postholokaustovska čitanja u jevrejskoj i hrišćanskoj misli: komparativni aspekti	22
<i>Oleg Soldat</i> <i>Ordo pigdendi, ordo occidendi</i> : ikonolomstvo, Hitler i revizija Holokausta	44
<i>Oliver Jurišić</i> Teološki jezik i Holokaust	79
<i>Vladimir Cvetković</i> Holokaust, srpsko bogoslovlje i istorijski revizionizam	92
Perspektive teologije i Holokaust	127
<i>Muhamed Velagić</i> Budućnost religije sa Holokaustom u zaleđu – lekcije koje ne smiju biti zaboravljene	128
<i>Zorica Kuburić</i> Teologija netolerancije i Holokaust – od izabranog pojedinca do izabranog naroda	151
<i>Mark Lošonc</i> Holokaust i teološke dimenzije psihedeličkog iskustva	180
<i>Predrag Krstić</i> Ka materijalističkoj teologiji?	204
Beleška o autorima	227

Teologija netolerancije i Holokaust – od izabranog pojedince do izabranog naroda

Uvod: suočavanje sa smrću nevinih i Holokaust

Neću moliti da budem očuvan od pogibelji, nego da je bez
straha dočekam

ne želim izmoliti kraj bolova, već hrabrost kojom ću ih
pobijediti

neću tražiti saveznike na borilištu života, nego svoju
vlastitu jakost

neću, u brizi i strahu, dozivati pomoć,

nego strpljivo čekati dok ne budem oslobođen

daj da ne budem kukavica koji svoju milost vidi u uspjehu

ali daj da osjetim podršku Tvoje ruke – kada posustanem.

(Rabindranat Tagore “Neću moliti”, 2006/1916)

Moj “susret” sa problemom Holokau-
sta dogodio se u Americi. Zahvaljući učešću na projektu „Vera i
zajednica: Dijalog“ koji je bio u organizaciji IREX-a, imala sam
priliku da, između ostalog, posetim Muzej Holokausta u Vašin-
gtonu (USHMM). Bio je to intenzivan doživljaj koncentrisane

užasavajuće istorije. Nečija suluda ideja uništavanja odabranih žrtava, i to baš onih koje je Bog odabrao da budu Njegov narod, ostavila je krvavi trag u istoriji čovečanstva. Deca, takođe, dolaze u ovaj muzej na časove istorije i roditelji dovode svoju decu, a evo i mi kao gosti bili smo dovedeni da se suočimo s jednom strašnom realnošću. Danima, potom, pred očima su mi lebdele slike, gomila kose i starih cipela na vagonima smrti. Prilikom boravka u Vašingtonu i poseti univerzitetima tamo, upoznala sam studenta teologije jevrejskog porekla, Dejvida Veslija Hammermana (David Wesley Hammerman), koji je istraživao pitanje zašto dobri ljudi stradaju i kako religija može poslužiti kao sredstvo dostizanja političkog i rasnog pomirenja. Predložila sam mu da mi pošalje tekstove da bismo objavili u časopisu *Religija i tolerancija*, što je rado prihvatio, tekstovi na koje ću se pozivati u ovom radu (Hammerman 2009a; 2009b). Kada sam se vratila u Srbiju, nastavila sam da učim na seminaru o Holokaustu, koji je organizovala Jevrejska opština Novi Sad 2009. godine. Projekat je podržao Centar „Simon Vizental“ iz Jerusalema, čiji je direktor Efraim Zurof (Efraim Zuroff) postao počasni građanin Novog Sada. To je bio prvi seminar na Balkanu koji je pohađalo više od 300 profesora istorije i sociologije iz cele Srbije (Kuburić 2009). Na nastavi koju sam držala studentima sociologije i filozofije u Novom Sadu, imala sam priliku da ugostim predavače iz Jevrejske opštine, preživele žrtve različitih logora smrti koji su pričali svoja iskustva. Osim njih, rado viđen gost bio je sam rabin Isak Asiel, koga su studenti s oduševljenjem netremice slušali. Njegov stav je bio da je ateista onaj ko ima konflikt sa Bogom. S druge strane konflikt sa ljudima koji su imali konflikt sa Bogom mnoge je učinio, takođe, ateistima. Ipak, uprkos tog prevelikog stradanja ljudi, postoje i preživeli koji su uspeali da sačuvaju svoju veru i mir s Bogom. Zastrašujući je podatak da je 70% populacije novosadskih Jevreja ubijeno u Drugom svetskom ratu (Kuburić 2010: 116). Tema Holokau-

sta je bila nezaobilazna. Na jednom predavanju, sećam se da je rabin Isak Asiel izneo svoj stav da je sve to što se tiče Holokausta bilo upereno protiv Boga. Izraz „ubiti boga u nekome“ nameće logiku da se ateisti stvaraju batinama i stradanjima. S druge strane izreka „bez nevolje nema bogomolje“, ukazuje da se na isti način postaje i vernikom.

U ovom tekstu želim da branim pravo na život, pravo života da živi uprkos samoubilačkim idejama bilo koga, i uprkos bilo kojih interesa koji motivišu ubijanja drugih ljudi dovodeći u rizik i vlastiti život, posebno ako je to motivisano religijskim učenjima. Teologije monoteističkih religija bazirane su na svetim knjigama u kojima je zapisana istorija događaja koji su obeležili identitet verujućih kao onih koji stradaju i koje Bog spašava. Dekalog sa Sinaja u šestoj zapovesti brani život, uprkos empirijskoj realnosti ubijanja od prvog Kainovog ubistva svog brata, do svih svetskih ratova.

Celokupni sadržaj Biblije sagledavan je iz ugla različitih naučnih disciplina i interpretiran u bezbroj varijacija. Sam pojam *teologija* uži je od pojma *religija*, zato što je učenje o Bogu samo jedan deo strukture religije i njene funkcije da ljude poveže s Bogom. Tako je pojam *religija* uži od pojma *verovanja*, jer je religijska vera uža od verovanja samog, koje otvara bezbrojne mogućnosti verovanja. Važno je uočiti distinkciju između teologije kao teorijskog sloja svake religije i interpretacija koje iskazuju razumevanje teologije. Postoje bezbrojni i različiti načini prelamanja „istine“ u ljudskoj svesti i različitim religijskim sistemima. Ivan Cvitković ukazuje da u okviru „svetovne religije“ susrećemo „obrede sećanja“ koji imaju funkciju evociranja uspomene na neka istorijska događanja. Šta je to što u svetovnoj religiji pamtimo? Cvitković kaže: „Najčešće samo zlo koje su drugi nanijeli nama. Naši obredi sjećanja uporno su vezani za to, za naše patnje i stradanja“ (Cvitković 2014: 347). Gde god postoji patnja i stradanje pojavljuju se žrtve i počin-

oci. Uloga žrtve nije nimalo laka. Ko je trebalo da štiti žrtvu od počinioca? Ko će suditi? Bog ili čovek? Ko će oprostiti i kome? Ko kome treba da oprašta, Bog čoveku ili čovek Bogu? Rečenica urezana na zidu ćelije jednog od zatvorenika zloglasnog logora Aušvic glasi: *Ako postoji Bog, moraće da moli za moje oprostjenje.*

Teologija pada u greh i neizbežna smrt

Pitanje: „Zašto Bog dopušta smrt nevinih?“, italijanski dominikanac Bartolomeo Spina (Bartolomeo Spina) povezuje sa nasledenom grešnošću od Adama, i tvrdi da Bog „[...] to čini s pravom. Jer, ako i ne umiru zbog grehova koje su sami počinili, oni umiru uvek grešni zbog prvobitnog greha“ (cf. Delimo 1986 I: 366).

Teologija pada u greh nosi dve poruke: „umrećete ako okusite“ i „nećete vi umreti“. Čovek je poput deteta jednog dana ostao bez svog Nebeskog oca, stvoritelja, a čežnja i nada da će ga opet videti je ostala. Ovakva tvrdnja može imati svoje utemeljenje u biblijskoj priči o padu u greh. Bog je upozorio čoveka da će umreti ako budu jeli s drveta poznanja dobra i zla. Zmija je nastupila s obrazloženjem da, ipak, neće umreti. „I zapreti Gospod Bog čoveku govoreć: jedi slobodno sa svakoga drveta u vrtu; Ali s drveta od znanja dobra i zla, s njega ne jedi; jer u koji dan okusiš s njega, umrećeš“ (1. Moj. 2, 16–17). Međutim, stigla je i druga informacija: „A zmija reče ženi: nećete vi umrijeti; Nego zna Bog da će vam se u onaj dan kad okusite s njega otvoriti oči pa ćete postati kao bogovi i znati što je dobro što li zlo“ (1. Moj. 3, 4–5). Činjenica s ove strane istorije ukazuje da čovek, ipak, umire. Međutim, teologija o besmrtnosti duše, nastavlja sa tvrdnjom da čovek ne umire, već se duša preseljava u metaforama raja i pakla. Tako stičemo zaključak da se neprestana borba odvija za i protiv Boga, a da je poprište te borbe sam čovek. I uterivači Boga u čoveka i oni koji ga ubijaju u čoveku mentalno

koriste moćno oružje kojim opravdavaju svoje nasilje, a to je nametnuti žrtvi osećanje krivice, greha i straha. S druge strane, dostojanstvo Boga ogleda se u čoveku kome je sloboda najveća vrednost, iz koje bira kome će se carstvu prikloniti, kome je dobrota i privrženost odraz lične vere – kojoj se i Bog divi kako piše Bojan Jovanović, za razliku od onih drugih kojima i đavo zavidi (Jovanović 2021).

Iz konteksta istraživanja uticaja religije na psihičko zdravlje vernika (Kuburić 2021) i rezultata koji ukazuju na veći značaj teoloških poruka od samog religijskog pripadanja, želim da sagledam Holokaust i put dolaska do užasavajuće spremnosti na obračun s Bogom i Njegovim izabranim narodom. Namera mi je da pokušam da integrišem teološke poruke na one koje izazivaju emocije straha i krivice i napravim razliku u odnosu na poruke koje se fokusiraju na ljubav i Božije prihvatanje i opraštanje. Zato se neću u radu baviti pripadanjem već verovanjem – ljudskim faktorom koji izaziva posledice, i jasnim konceptom tog verovanja koje pravi razliku.

Kako razlikovati zdravo poimanje smrti od manipulativnog?

Moto molitve (Tagore) kojom otpočinjem svoju priču o Holokaustu, temelji se na čovekovo potrebi da ima vlastitu jakost i podršku kada posustane, da ima snagu da izdrži bolove i da bez straha živi i dočeka smrt. Uprkos činjenici smrti, čovek je psihološki ne prihvata. Odnos čoveka prema samoj smrti utemeljen je u podsvesti uverenjem da ne možemo biti smrću uništeni, te da je smrt vezana za strašno nedelo koje vapi za odmazdom i kaznom. Ta psihološka činjenica objašnjava reakcije dece na gubitak roditelja koja doživljavaju nadu da će izgubljenog oca ili izgubljenu majku ipak opet videti (Kubler Ross 1969). Nadu da će opet videti svog stvoritelja i iskupitelja imao je i pra-

vedni Jov kada je izrekao: „Ali znam da je živ moj iskupitelj, i na posljedak da će stati nad prahom. I ako se ova koža moja i raščini, opet ću u tijelu svom vidjeti Boga. Ja isti videću ga, i oči moje gledaće ga, a ne drugi“ (Jov 19, 25–27). Na toj veri u Stvoritelja i Iskupitelja preživeo je Jov najveća stradanja koja je Bog dopustio s poverenjem u Jovovu veru.

Izabrani narod svoje verovanje temeljio je na obećanju nepromjenjivog Boga stvoritelja i izbavitelja: „I do starosti vaše ja ću biti isti, i ja ću vas nositi do sijeda vijeka; ja sam stvorio i ja ću nosti, ja ću vas nositi i izbaviću“ (Isaija 46, 4). Izabrani narod negovao je i čuvao sećanja na Božije izbavljenje kroz istoriju. U isto vreme, uprkos Božije naklonosti, potresna antisemitska iskustva Drugog svetskog rata pokazala su da je antisemitizam baziran na kolektivnom identitetu (Grujić 2018: 241).

Kako se teologija nade u život posle smrti pretvorila u teologiju straha?

Razrešenje možemo potražiti u teologiji koja se temelji na slici o Bogu koji daje slobodnu volju čoveku i pravo na izbor, upozorivši na stranputicu, ali budući dobar Bog, nudi i spasenje radoznom i prevarenom čoveku. S druge strane postoji slika o Bogu koja u čoveku budi strah i krivicu jer donosi kaznu zbog neposlušnosti, te čovek razume patnju i smrt kao zasluženu odmazdu, što nije povoljna atmosfera za psihičko zdravlje čoveka, jer čovek tada, poput Boga kakvog zamišlja, i sam postaje nemilosrdan.

Tumačenje smrti u političkoj teologiji ima drugačiju ulogu nego u svetovnim ideologijama. Politika ideologizuje smrt kao događaj prekida života, dok religija više tumači smrt kao stanje nakon prekida života. U oba slučaja se manipulativno koristi fizička nepovratnost kao komponenta smrti, ali i kao ulog u simboličku neuništivost (Kuljić 2014). Pitanje je kako

razlikovati zdravo poimanje smrti od manipulativnog? Kako je religija udružena s politikom doprinela da gospodari smrti određuju žrtve?

Sociologija religije kao naučna disciplina polazi od strukture religije dajući posebnu važnost verskim učenjima koja predstavljaju intelektualnu osnovu vere. Taj teorijski sloj religije ima filozofsku funkciju budući da osmišljava život, organizuje versku praksu zajednice vernika, ali i religijsko iskustvo pojedinca (Šušnjić 1998). Pitanja kojima se bavi sociologija religije odnose se na to kako verska učenja utiču na društveno organizovanje, kako se osmišljavaju obredi, kakva su moralna ponašanja vernika. Tako su filozofski, sociološki i psihološki sloj religije međusobno isprepletani. Sociolog religije Ivan Cvitković tvrdi: „Religija ima prošlost, sadašnjost i budućnost, može biti i mrtvih bogova, ali religija ostaje večita“ (Cvitković, 1996: 49). U tom svom trajanju, religije utiču na izgradnju međuljudskih odnosa kako unutar vlastite zajednice tako i sa pripadnicima drugih religijskih uverenja. Svaka verska religija služi kao temelj za sistem etike, odnosno zakona i standarda moralnog ponašanja (Waugh 2014). Granice tolerancije su jasno definisane i kada neko krši norme zajednice postoje pravila šta treba tolerisati a šta i na koji način osuditi. Pridržavanje moralnih standarda smatra se samom osnovom odnosa vernika s Bogom, dok je kršenje tih normi ujedno i raskid zaveta s Bogom. Etika promovise dobrobit, zdravo društvo i društvenu odgovornost. Zato većina religija brine da moralne vrednosti budu konkretno izražene u životima ljudi. Zagovaranje međusobnog pomaganja, poštenja i istine, a protivljenje pohlepi i materijalizmu, zajednička je vrednost. Najvažnije od svega jeste naglašavanje značaja jedinstvenosti i svetosti ljudskog života (Kuburić 2018).

Uprkos svim učenjima, zlo probija granice, a smrt i dalje zastrašuje, posebno kada je nasilna, s namerom i zloči-

načka. Versko pripadanje postaje okosnica identiteta kojim se integrativna moć religije odvija po principu verske homogenizacije. U isto vreme stvara se verska distanca prema pripadnicima drugih religija. Tako se sa sociološkog stanovišta možemo baviti verskim pripadanjem i socijalnom distancom koja određene verske grupe marginalizuje i dehumanizuje, kriminalizuje i osuđuje, vrlo često bez dokazane krivice (Kuburić 2022).

Većina kultura prihvata ideju da smrt spada u okvire religije. Smrt se povezuje s životom u svetu predaka. Budisti se nadaju da će postići nirvanu, stanje blaženstva koje nije vezano za materijalni svet. Zapadne religije se, s druge strane, zasnivaju na linearnom poimanju vremena i smatraju da je smrt kraj zemaljskog života. Prisutno je verovanje, s jedne strane, da duhovni element živi i dalje oslobođen tela, a s druge strane, postoji verovanje u vaskrsenje koje će omogućiti nastavak života u preobraženom i besmrtnom telu, koje će se dogoditi posle suda.

U okviru političke teologije i politike same, smrt kao reč, koja u našem jeziku nema ni jedan samoglasnik, kao pojava ima svoju upotrebnu vrednost u postizanju različitih političkih ciljeva. Takođe, pojmovi kao što su raj i pakao imaju simboličko ovozemaljsko značenje kako buduća nagrada i kazna mogu delovati na sadašnji život.

Religija i vrednosti koje promoviše konkretizovane su u normama ponašanja od kojih izdvajam Dekalog: koji je na kamenim pločama utisnut prstom Božjim, a potom razbijen, da bi se ponovo prepisivao, pamtio, primenjivao i služio kao ogledalo svakodnevnog čovekovog odstupanja, i kao odraz osećanja krivice i kao razlog nečije smrti, koju taj isti zakon zabranjuje. Teologija spasenja, upravo polazi od zakona, pravde, kazne, otkupljenja do spasenja. I dok istočnjačke religije svu težinu spasenja prepuštaju čoveku samom (Hamilton 2003), religije spasenja, očekivale su i očekuju Mesiju.

Objašnjenje smrti i suočavanje sa smrću u religijama odvija se kroz rituale i uveravanja da se život nastavlja posle smrti, iako na drugačiji način i na drugom nivou. U savremenom životu, religije su morale da se pozabave novim pitanjima u vezi sa smrću, uključujući praksu lekara koji pomažu pacijentima da umru, uvodeći ljude u večnost po njihovom izboru. Ko će odgovoriti na pitanje zašto neki ljudi neke druge ljude koji to ne žele i koji su nedužni, ipak, uvode u smrt, nasiljem, mučenjima, monstuoznim izjvljavanjima? Ko će presuditi dželatima koji su samo radili svoj posao? Ko će pozvati na odgovornost one koji su samo ćutali, gledajući svoja posla? Ko je nosilac komandne odgovornosti? Ako Boga nema, ili ako je otišao ili je već ubijen, ko će zauzeti njegovo mesto, mesto sudije i mesto spasitelja?

Uloga religije u odnosu na smrt i veru u život posle smrti bila je da osmisli život i ulije nadu. Gubitak vere i odricanje od neba ništa dobro ne donosi, tvrdi autorica knjige *Razgovor sa umirućima*:

[...] tko iz religioznih motiva nije htio priznati smrtnost, crpeo je iz svoje vjere nadu, ali nijekanje smrti, kakvo je u našem društvu, ne daje ni nade ni bilo kakvog smisla, već jedino povisuje naš strah od smrti i volju za uništavanje, povećava našu agresivnost: čak druge ubijamo samo da se uklonimo stvarnosti i da ne moramo gledati u oči svojoj vlastitoj smrti. (Kubler Ross 1983: 17–18)

Detalji stradanja Jevreja na Masadi – slobodno izabrana neizbežna smrt

Josif Flavije (Flavius Iosephus) rođen 37. ili 38. godine u Jerusalimu, bio je sveštenik jerusalimskog hrama. Zalagao se da se ustanak stiša uz što manje žrtava. U velikom pohodu rimske vojske na Jerusalem 70. godine pratio je mladog voj-

skovođu Tita. Prilikom dugotrajne i nadmoćne rimske opsade nagovarao je gradske vođe da se grad preda Rimljanima da bi se izbegle nepotrebne ljudske žrtve. Dakle, bio je učesnik događaja koje je potom zapisao i u koje je uneo i svedočenja o drugim događajima i svoje komentare, na koje posebno želim da se osvrnem.

U knjizi *Judejski rat*, u sedmoj knjizi (Flavije 1967: 479–549), pronalazimo koliku moć ima teologija. Citiraću nekoliko po meni značajnih mesta koji će nam razjasniti psihologiju teologije i njenu moć uticaja na ljude. Posebno ću se osvrnuti na govor Eleazara koji je prethodio završnoj sceni „porazene pobeđe“ na Masadi. Josif Flavije piše da je judejski narod živeo rasejan po ceoj vaseljeni među stanovnicima mnogih zemalja, jer je Antioh, prozvani Epifanes, razorio Jerusalim i hram opljačkao. Carevi posle njega vraćali su antiohijskim Judejcima predmete i postavili ih u sinagoge, štitili ih i dali ista prava kao Jelinima. Na isti način su postupali i drugi carevi, pa se broj Judejaca, kako kaže Josif Flavije, mnogo povećao. Osim prirodne reprodukcije, naglašava Flavije, bilo je i konverzija na judaizam. „Za svoju veru zadobijali su veliki broj Jelina, koje na taj način učiniše sastavnim delom svoje zajednice“ (Flavije, 1967: 484). Međutim, nije to dugo potrajalo, u vreme kada je rat bio započeo i kada se svugde bila rasplamtela mržnja na Judejce, istupi tada neki Antioh između njih, koji je uživao najveći ugled zbog svog oca koji je bio starešina Judejaca u Antiohiji, kada se antiohijski narod bio skupio na skupštinu u pozorište, pa optuži svog oca i ostale da oni spremaju da zapale u jednoj noći čitav grad. Kada je narod to čuo, ne obustavi gnev, nego odmah naredi da se spremi lomača za predane Judejce i na njoj u pozorištu, sve spale. U toj drami za opstanak, dolazi dokazivanje svoje distanciranosti od svog naroda pa se taj isti Antioh koji je raspirivao gnev protiv svog naroda, da bi dokazao svoju promenu uverenja i da bi dokazao svoju mržnju prema judejskim običajima, sam

prineo žrvu po običaju Jelina, i predložio da se ostali prisile da to isto učine, pa da će se tada pokazati ko je zaverenik a ko nije. Flavije piše da je samo nekolicina Judejaca pristala, a one koji nisu, pobiše.

Posle ubistava i oduzimanja velikog broja života, neprijatelj Božijeg naroda se usmerio na veru. Podstican strahom i mržnjom Antioh, uzevši od rimskog zapovednika vojnike, vrlo je teško mučio svoje sugrađane, zabranio im je da svetkuju subotu, pa ih je prisiljavao da baš u taj dan obavljaju sve poslove radnih dana i umeo je tako snažno da ih pritisne da nije samo u Antiohiji prestalo slavljenje subote u to vreme nego, po primeru odatle, i po drugim gradovima. Bio je to udar na verske slobode, na verovanja i običaje judejskog stanovništva, na Božiji zakon, na obredni deo četvrte zapovesti Dekaloga. U nastavku istog poglavlja, Josif Flavije piše da su antiohijski Judejci u to vreme bili već pretrpeli ta zla, ali ponovo ih zadesi druga nevolja. Dogodilo se da je izgoreo četvorougaoni trg, gradska kuća, arhiv i carski dvor, pa je Antioh, po već isprobanom modelu, optužio Judejce za to paljenje. Istraga je pokazala da niti jedan od Judejaca koje je Antioh okrivio nije učestvovao u tome nego da je to sve delo nekih opakih ljudi, koji su imali mnoge krivice, pa su smatrali da ako spale trg i javne dokumente, da će se osloboditi svakog gonjenja. Dok je istraga trajala, Judejci su morali u užasnom strahu da očekuju ono što je dolazilo.

Poslednje poglavlje knjige *Judejski rat* prenosi završetak drame u užasavajućem događaju na Masadi, i teologiju koja otvara sva bitna pitanja teoloških implikacija odnosa prema životu i smrti. Glavni junak, vođa, govornik u ključnom trenutku kontroliše svaku emociju. Eleazar nije pomišljao na bekstvo, niti ga je ikome drugome hteo dozvoliti. „Stavivši sebi pred oči šta će sve Rimljani učiniti sa njima i njihovim ženama i decom ako nadvladaju, reši da oni svi treba da pođu u smrt“ (Flavije 1967: 510). Teologija kojom je Eleazar bio vođen ukazuje na interpre-

taciju teologije koju želim da razlistam putem navođenja rečenica iz govora Eleazera:

Nekada smo bili rešili, junaci, da ne robujemo niti Rimljanima, niti ikome drugome, osim Bogu, jer samo on istiniti i pravedni gospodar ljudi, a sada je došao čas koji nam naređuje da delima potvrdimo rešenje. [...] A smatram da nam je Bog podario naročitu milost da možemo hrabro i slobodno poginuti. (Flavije 1967: 511)

Budući da ne mogu pobediti neprijatelja, da bi izbegli mučenja, silovanja, gubitak slobode, pozvao ih je na časnu smrt. U toj drami ljubavi i bola, u kojoj su gledali svoje najmilije, ljubili ih i grlili poslednji put da bi potom doneli smrt svako svojem najmilijem. Na kraju ubijanje je bilo organizovano biranjem kockom onoga koji bi, pošto ubije devetoricu preostalih muškaraca, ubio sam sebe. Drama je tako završena u nadi da niko ne preživi, ipak Flavije navodi da je broj mrtvih iznosio 960, a da je preživela neka postarija žena, kao i jedna rođaka Eleazarova, koja se po razumu i vaspitanjem razlikovala od većine žena, a koja se sa još petoro dece tajno uvukla u podzemni hodnik kojim se dovodi voda, dok su drugi bili potpuno zaokupljeni mislima o ubijanju (Flavije 1967: 519). Teologija koja je bila efikasna u nagovoru na ovakvu vrstu smrti prikazana je u govoru kojim je Eleazar govorio o Bogu, o njegovom karakteru o njegovom gnevu. Narativ ukazuje da je Eleazar smatrao da je pleme Judejaca, koje je nekada bilo Bogu tako drago, osuđeno, jer da je Bog ostao naklonjen, ili da je umereno rasrđen, onda ne bi mirno posmatrao propast tolikih ljudi, niti bi predao vatri svoj najsvetiji grad Jerusalim. Bez Boga i nade u spasenje nisu bili sigurni niti u neosvojivoj tvrđavi, nije bila dovoljno niti izobilje hrane i mnoštvo oružja, svega je bilo na pretek osim nade na spasenje, koja je ugašena pred gnevom Božijim zbog mnogih zločina koji su u manijastvu počinili prema svojim sunarodnicima (Flavije 1967: 512).

Voda je bio u konfliktu između dva zla, predati se najomraženijim Rimljanima, ili izabrati trenutnu smrt, kao žrtvu, od ruke voljenih, a ne od neprijatelja.

Iznoseći tako argumente za svoju odluku da branio-
ci Masade izvrše kolektivno samoubistvo, Eleazarova prva teza
bila je da su svakako ostavljeni od Boga te da im je smrt ne-
izbežna kao kazna. Argument slobode im je davao uverenje da
su oni lično odabrali da slobodno izaberu smrt, ono što je već
bilo neizbežno. Međutim, pored onih koji su takvu smrt sma-
trali junačkom, bilo je nežnih i saosećajnih ljudi koji nisu želeli
da prihvate to mišljenje. Kao nastavak ubeđivanja, posle govora
u kome je imao argument nametnute krivice iz prošlosti, govor
sadrži kritiku kojom je izazvao stid rekavši im:

Vrlo sam se prevario kada sam mislio da ću borbu za slo-
bodu izdržati zajedno sa hrabrim ljudima koji su rešeni
da umru kada ne mogu da žive časno. Ali na žalost, vi se
ni najmanje ne razlikujete po hrabrosti i srčanosti od obi-
čnog sveta, jer se bojite smrti još i onda kada ona treba da
vas oslobodi najveće bede, umesto da ne oklevate. (Flavije,
1967: 513)

Osećanja kojima se uspešno manipuliše ovde jesu ose-
ćanje krivice, stida, srama, mržnje, samomržnje, straha, potce-
njivanja, zatim upoređivanje s drugima, mešanje istine i laži,
pozivanje na svoju tradiciju sa učenjima koja njoj ne pripadaju.
Sledeći korak bio je usmeren na priču o besmrtnosti duše; da
bi ih osokolio za smrt, Eleazar govori kako oni treba da budu
drugima primer radovanja smrti. Zatim ide korak dalje i koristi
taktiku upoređivanja s drugima:

A ako su nam potrebni dokazi i od stranaca, pogledajmo
na Inde, koji se predaju traženju mudrosti. Jer oni, pošto su
ljudi dobri, podnose zemaljski život samo kao neku prisilnu
službu koju duguju prirodi, i raduju se kada duše napuštaju

telo, premda ih ne tišti nikakvo zlo, niti muči, nego samo iz čežnje za besmrtnošću, i objavljuju drugima da namera-
vaju otići, i niko ih ne sprečava, nego ih smatraju sretnima,
i svaki i predaje poruke za svoje srodnike i tako čvrsto i
pouzdana veruju u sjedinjavanje duša sa drugima. [...] Zar
ne treba da se stidimo što ne možemo da se uzdignemo do
shvatanja Inda, pa svojom plašljivošću sramotimo i vređamo
otadžke zakone na kojima nam zavide svi ljudi? [...] Jer oda-
vno je već, kako mi se čini, Bog doneo rešenje za sav judejski
narod, kao što i mi moramo izgubiti život, jer on neće da
nam bude milostiv. (Flavije 1967: 514)

Dakle, nevera nije bila u Božije postojanje. Prvi gu-
bitak vere je gubitak vere u Božiju dobrotu, ljubav i milost. Na
kraju svog govora Eleazar ponovo poseže za argumentom slo-
bode, vrednosti koja stoji iznad svih vrednosti, pa i iznad ži-
vota, govoreći im da će nepodjarmljeni od neprijatelja, umreti
slobodni.

Verske slobode imaju svoju dugu istoriju i temelje se
na čovekovo osnovnoj potrebi da veruje i da bude slobodan.
Pravo na život je univerzalno ljudsko pravo. I ako neko ne želi
da živi pod nekim okolnostima, da li ima pravo sebi da oduzme
život, pa i ako sebi uzme to pravo kao izraz vlastite slobode, da
li ima pravo da posegne za tuđim životom? U knjizi *Vera posle
Holokausta*, autor definiše verske slobode kao pravo na verova-
nje koje ne šteti drugima:

Svako je slobodan da veruje u ono što hoće, sve dok njegovo
verovanje ima uticaj samo na njega samog. Naša verovanja
i dogme, međutim, ne smeju da štete drugim ljudima. Im-
amo prava i svoj život da žrtvujemo za ono u šta verujemo,
ali je nehumano žrtvovati makar i najmanji deo ljudske sre-
će drugih na oltar sopstvenih verskih ubedenja. (Berkovic
2013: 32)

Da li je stradanje pravilo ili izuzetak?

Za monoteističke religije koje prihvataju doktrinu Boga kao svemoćnog i apsolutno dobrog, postojanje zla u svetu predstavlja problem. Posebno je teško dati odgovor na pitanje zašto se loše stvari događaju dobrim ljudima, zašto još i Božijim ljudima? U središtu svake teologije jeste Bog, bilo da ljudi u njega veruju ili ne veruju, u kontekstu teizma, ateizma, pa i deizma i panteizma. Svi pogledi na svet pretpostavljaju afirmaciju ili negaciju Božijeg postojanja, delovanja i prirode kojom se predstavlja ili koja mu se pripisuje. Teistička vera oslanja se na Božiju zaštitu i ona je istorijski vodič kroz život.

Suštinski značaj biblijskih priča, koje u sebi nose istoriju, poruku i umetnost pripovedanja jeste da ohrabri Božiji narod da se ne boji svojih neprijatelja: „A on mu reče: ne boj se, jer je više naših nego njihovijeh“ (2. Car. 6: 16). Poruka Biblije jeste: „Šta ćemo dakle reći na ovo? Ako je Bog s nama, ko će na nas?“ (Rim. 8: 31). Ta vekovna tradicionalna sigurnost u svim situacijama trpljenja – bilo da je reč o Davidu i Golijatu ili proroku Iliji, carici Jestiri, Josifu – zapravo čine da priče o njima čitamo kao roman koji nas zadivljuje i osnažuje. Ako čitamo Tanah, jevrejsku Bibliju, onda stičemo veru da se sve što je tamo zapisano zaista dogodilo. Rezultat toga je od izuzetnog značaja za svakog, odnosno – to je religija. Ona povezuje nitima vere. Stranica za stranicom, rečenica za rečenicom, nesumnjivo svedoče o umetničkom elanu živopisne literature koja se vekovima gradila tokom istorije jevrejskog naroda.¹ U središtu judaizma jeste Božiji zakon. Jasna je poruka da je naplata za greh, smrt. Budući da je Bog veliki, moćan

1 O tome više u podkastu na nemačkom jeziku *Unter Pfarrerstöchtern*, u kome dve sestre, kćerke jednog sveštenika, prepričavaju tajne Biblije.

i dobar, pred njegovim licem prorok uzvikuje: „I rekoh: jaoh meni! Pogiboh, jer sam čovjek nečistijeh usana, i živim usred naroda nečistijeh usana, jer cara Gospoda nad vojskama vidjeh svojim očima“ (Isaija 6: 5).

Božije odbacivanje, poput Saula, kada je u pitanju po-jedinac, ili Sodoma i Gomora kao gradova ili Potop, temelji se na grehu odbačenog. Ipak, kada je u pitanju stradanje šest mi-liona Jevreja od strane nacista, teško je verovati da je to bilo zbog njihovog greha. Teološki odgovor implementira „svet koji će doći“, koji garantuje spasenje svim nevinim žrtvama koje su patile. Ipak, još uvek imamo potrebu za instant gratifikacijom (Hammerman 2009b: 23).

Izuzetak od pravila jeste pitanje stradanja pravedni-ka. Moć zla predstavljena je upravo u ubijanju najboljih, ne-dužnih, bezgrešnih, nevinih. Moć zla ogleda se u sprečavanju života, u gašenju radosti, u brisanju nade i vere, u zastrašiva-nju, odbacivanju, maltretiranju, izivljavanju i ubijanju svakog dostojanstva u čoveku. Kako je na to pitanje vlastitog stradanja odgovorio pravedni Jov? Kako odgovoriti na masovna strada-nja Božijeg izabranog naroda u nacizmu? Odgovore čitamo u tekstovima od kojih izdvajam pretežno one čiji su autori je-vrejskog porekla.

Ključni odgovor pronalazimo u Knjizi o Jovu. Znamo da je Jov stradao na sve moguće načine samo zato što je Sotona pretpostavio da Jov služi Bogu zato da mu bude dobro na ovoj zemlji: „Da li se uzalud Jov boji Boga? Nijesi li ga ti ogradio i kuću njegovu i sve što ima svuda u naokolo? Delo ruku njegovih blagoslovio si, i stoka se njegova umnožila na zemlji. Ali pruži ruku svoju i dotakni se svega što ima, psovaće te u oči“ (Jov, 1: 9–11).

Bog je dopustio iskušenje: „Evo sve što ima neka je u tvojoj ruci; samo na njega ne diži ruke svoje“ (Jov: 9, 12). En-

gleski prevod Biblije (Complete Jewish Bible) naglašava ličnost: „Everything he has is in your hands, except that you are not to lay a finger on his person“. Dakle, ličnost jednog čoveka opstaje uprkos svim gubicima. Sve se skida sloj po sloj, do same smrti, a ono što ostane, šta je to? Da li je reč o besmrtnoj duši ili o životu koji se ne predaje zlu? Ili je reč o veri koja ne odustaje od Božije dobrote uprkos nadljudskoj patnji kojoj je izložena? Optužen je Jov da služi Bogu iz koristoljublja. Ni kriv ni dužan morao je da prođe putem stradanja do same smrti izgubivši sve što je imao, osim žene koja je ostala da mu bude mučitelj koji doliva ulje na vatru i prijatelja koji su mu ispirali mozak i ubeđivali u to da ne može čovek da strada ako nije kriv. Da li je Jov znao pozadinu onoga što se dogodilo iza scene? Da li je bilo dovoljno verovanje da ima iskupitelja koji je živ? Da li je Jov bio preteča svih budućih stradanja nevinih ljudi? Paradigma moći dobra, uprkos zlu. Žilavog optimizma koji na kraju pobeđuje. Poruka vernicima je jasna, da treba izdržati i da će sve doći na svoje mesto. I to se dogodilo. Već sada, tu, priča ima srećan završetak. Uspeo je Jov sve da podnese, a da veru sačuva i da sam ne odustane od života. Snaga ličnosti kojoj se i Bog divi. Fizički bolestan i sam, Jov, poput drveta s kog je opalo lišće u jesen, koje uprkos snažnim olujama opstaje, ukorenjen je u veri i poverenju u onoga u koga i kome veruje.

Mnogi od onih koji su preživeli Holokaust, sačuvali su veru i svoje dostojanstvo, ne prozivajući Boga kao krivca, niti su proklinjali ljudske zločince, oni su u svemu pronašli smisao, poput Viktora Frankla (Viktor Frankl), koji je tvrdio da ne možemo da izbegnemo patnju, ali možemo da bismo kako da se nosimo s njom i da pronađemo smisao. U knjizi *Zašto se niste ubili*, zaključuje:

Dakle, kada konkretno sudbina čoveku nametne patnju, on će morati da u patnji vidi zadatak i to neponovljiv zadatak. I naočigled patnje, čovek mora borbom da dođe do

svesti da je on u njoj tako reći na celom svetu neponovljiv i jedinstven. Niko ne može da mu otkloni patnju i da umesto njega trpi. Ali u tome kako on podnosi svoju patnju sadržana je i neponovljiva šansa za jedinstveno ostvarenje. (Frankl 1994: 74)

Frankl tvdi da su logorašima jedino takve misli mogle pomoći. One su ih čuvale od očajja i onda kada nisu videli nikakvu šansu da će sačuvati živu glavu. Smisao za koji su se borili odnosio se na smisao života kao celine koji uključuje ne samo smisao života, već i smisao patnje pa i umiranja.

Masovno ubijanje vere u Boga

Kolektivna patnja Jevrejskog naroda nije bila samo u biblijsko vreme, ona se nastavila u doba rimskih progona. Jevreji su proterani iz svojih domova, preobraćeni i ubijeni tokom inkvizicije. Terorisani su u Rusiji tokom pogroma, a masakrirani od strane nacista tokom Holokausta. Ipak, danas se patnje nastavljaju, jer se pokazalo da je mir u Izraelu neuhvatljiv, a ljudi postaju žrtve terorizma. Svi ovi primeri pokreću iznova večno pitanje: „Zašto se loše stvari dešavaju dobrim ljudima?“ (Hammerman 2009b: 8).

Dosta pažnje smo posvetili žrtvama i jedino je vredno govoriti i saosećati se sa njima. Kada je reč o počinio-cima zločina ja im ni ime ne bih spomenula. U psihologiji i psihijatriji govori se o antisocijalnim osobinama ličnosti, koje se u istraživanjima više prepoznaju kod autokratskih lidera, koje se označavaju kao „mračna trijada“: makijevalizam – manipulacija i obmana; narcizam – grandioznost, superiornost i ubedenost da su u pravu; i psihopatija – koju karakteriše nizak nivo empatije, agresivnost i impulsivnost. U kontekstu Holokausta o njima navodim samo nedavno objavljeni rad Milene Žikić, istoričarke koja govori o korenima vlada-

vine užasa Adolfa Hitlera i zaključuje da je teško detinjstvo dalo pečat Hitlerovoj ličnosti. Prvi teški šamari i batine od oca, uticali su da Hitler odraste u jednu tvrdoglavu, upornu i iznad svega ogorčenu osobu koja je tokom života želela da Nemačku spasi od Jevreja, koje je smatrao najvećim neprijateljima. Oni su bili na svim vodećim pozicijama u Nemačkoj dok je on bio bespomoćan, gladan i bedno živio u Beču. Mržnja prema Jevrejima uvukla se u njegovu svest između ostalog i zato što lekar njegove majke, koji je bio Jevrejin, nije uspeo da joj izleči rak. Kasnije, kada je izgubio svoju majku, a kada mu je druga majka postala Nemačka, on je želeo da izleči Nemačku od raka, odnosno od Jevreja. Nagon za osvetom učinio je da sprovede svoju politiku genocida, tzv. Holokausta (Žikić 2022: 155). Psiholog Franc Rupert (Franz Ruppert) takođe ukazuje na traume iz Hitlerovog detinjstva, u kojem je bilo mnogo gubitaka, u kojem je sam ostao sa svojom depresivnom majkom i patološkim generalizacijama (Rupert 2022).

Autor knjige *Nenasilna komunikacija* Maršal Rosenberg (Marshall Rosenberg 2006) svoja traganja za oblicima nenasilne komunikacije započeo je još kao dečak 1943. godine kada je doživeo u svom gradu Detroitu, u koji se tek doselio, međurasni rat pokrenut incidentom u parku. Novo iskustvo sukoba lično je doživeo kada je posle završetka nemira počela škola. Kada je učitelj prozvao njegovo ime dva dečaka su ga s mržnjom pogledala i pitala da li je on „čifut“? Posle škole su ga dečaci sačekali, bacili na zemlju, šutirali i tukli. Tada je naučio da i ime može biti jednako opasno kao i boja kože. Od tada je tražio odgovore na dva pitanja koja su ga većinu života preokupirala: Šta je to što nas otuđuje od naše saosećajne prirode i navodi na nasilna i izrabljivačka ponašanja? I obrnuto, šta omogućava nekim ljudima da ostanu povezani sa svojom saosećajnom prirodom čak i pod najtežim okolnostima (Rosenberg

2006: 23). Pitanje ljudske prirode, da li je ona u osnovi saosećajna i dobra, ima različite odgovore, kako u filozofiji tako i u teologiji i nauci, posebno sada u neuronauci. Jedan od odgovora o pitanju suštinske dobrote pronalazimo u knjizi Franca Ruperta (2022). Rupert polazi od pretpostavke da je čovek po prirodi dobar, te da ima unutarnji kompas sastavljen i od racionalnog i od emocionalnog dela, koji ga usmerava ka istini: „Ljudska psiha je stvorena da pravilno i skladno razume stvarnost. Zdrava psiha zna i intuitivno oseća šta je istina. Takođe stalno teži istini i istinitosti. Možemo lagati sa intelektom ako smo odvojeni od naših zdravih osnovnih potreba, ali ne i celim telom.” (Rupert 2022: 40)

No, nezavisno od same „istine“ o ljudskoj prirodi, značajno pitanje ostaje: Šta je to što nekim ljudima omogućava da ostanu povezani sa svojom saosećajnom prirodom čak i pod najtežim okolnostima. Odgovor koji ovde prenosim proizlazi iz iskustva Viktora Frankla koji ljudsku egzistenciju temelji na slobodi i smislu, a on je slobodu pronašao u sebi, a smisao pronašao u religiji naroda kome pripada i porodici koju je poštovao, kao i u Božijem zakonu na temelju koga je odluke donosio. A ona najvažnija bila je da će ostati u Beču zajedno sa svojim roditeljima koji nisu dobili američku vizu.

U Evropi je iskustvo jevrejskog naroda prekaljeno paklom Holokausta. Oni koji su izdržali u tom paklu daju autentične odgovore koji se mogu podeliti na ljudsko iskustvo gubitka vere i nadljudsko postignuće potčinjavanjem Božijoj volji. Eliezer Berkovic (Eliezer Berkovits 2013) piše o svetoj veri i svetom gubitku vere jevrejskog naroda u paklu Evrope. „Neverovanje nije bilo proizvod intelekta, to je bila slomljena, razbijena, u prah smrvljena vera, a ubijena vera u milionima ljudi je sveto neverovanje“ (Berkovic 2013: 13). U eri posle Holokausta nije isto pronaći mir „u varci intenzivne vere ili u prevari neverovanja koju gaje oni koji su se najeli za bogatom

trpezom sitog društva“ (Berkovic 2013: 13), jer sve to vredi sveto verovanje i sveto neverovanje iz koncentracionih logora. Nije isto.

Autor knjige *Vera posle Holokausta* na istu stranu stavlja sveto verovanje i sveto neverovanje jevrejskog naroda i iskazuje podjednako razumevanje za obe pojave. Isto tako na suprotnu stranu u isti bok stavlja one koji su činili zločine i one koji su ćutali, uključujući verske i političke vođe:

Kakvu li je agoniju za velikog papu morala da predstavlja ta samonametnuta delikatna rezervisanost i na rečima i na delu, jer ništa nije rekao ni učinio dok je šest miliona ljudskih bića, koja nisu učestvovala u ratu, bilo kasapljeno. Našoj je generaciji pokazao kako je moralno opravdano ako se ćutke stoji i posmatra zločin, jer je to akt delikatne rezervisanosti iz straha da se bude pristrasan u korist žrtve. (Berkovic 2013: 22).

Zaključak autora knjige *Vera posle Holokausta* je da su svojim stavom prema sudbini jevrejskog naroda, Vatikan, kao i ostale crkve, izgubile svako pravo koje polažu na moralno i duhovno vođstvo u svetu. Svetla tačka koja se pojavila i potom ugasnula u tami zaborava bila je molitva koju je sastavio papa Jovan XXIII pre svoje smrti, kojom iskazuje pokajanje za vekove pogrešne teologije koja je negovala osudu i širila mržnju prema Božijem izabranom naorodu:

Danas smo svesni da su mnogi vekovi slepila zatrli naše oči, tako da više nismo mogli da vidimo lepotu Tvoje izabranog naroda, niti da na njegovom licu prepoznamo crte našeg prvorođenog brata. Shvatamo da Kainov znak stoji na našim čelima. Vekovima je naš brat Avelj ležao u krvi i suzama koje smo mi prolili, jer smo zaboravili na Tvoju ljubav. Oprosti nam zbog prokletstva koje smo u laži izrekli nad Jevrejima. Oprosti nam što smo Te raspeli po drugi put

u njihovom mesu. Jer nismo znali šta radimo (navedeno u Berkovic 2013: 33–34).

Molitva nazvana „Akt naknade štete“ trebalo je da se čita u svim katoličkim crkvama, ali papa Jovan je umro pre nego što je stigao da uvrsti svoju molitvu u liturgiju. Autor knjige *Vera posle Holokausta* smatra da onog dana kada ova molitva bude otkopana i kada njen sadržaj bude ugrađen u svest hrišćana, tada će biti nade za Božji Duh u hrišćanstvu (Berkovic 2013: 34).

Šta raditi posle stradanja pojedinaca i čitavog naroda?

Ipak, stradanje nevinih ljudi nije mimoišlo mnoge vernike, a posebno ne proroke. Jovan Krstitelj strada, od strane jedne žene sa bizarnim zahtevom. Bio je u zatvoru, pogubljen je, javno je obznanjeno da je u pitanju bila data reč za zadovoljstvo u plesu ćerke Irodijade. Svi likovi su bili tu: zločinac, počinilac, žrtva, posrednik, naručilac, posmatrač. Jedan od najvećih među prorocima stradao je iz osvete grešnika koji su njegovu glavu prineli. Očima koje više ne vide bio viđen kao primer koliko moć ima zlo. Nije bilo Božije intervencije, nije došlo do nadoknade. Učitelj, prorok, kritičar društva, glasnik pokajanja, propovednik carstva nebeskog – njemu su presudili nepokajani. Rano je otišao, ostalo je sećanje sledbenika. Kao navikavanje na smrt nevinih. Brojni mučenici, potom, popunjavali su listu svetaca. Oni koji su najviše grešili bili su progonitelji onih koji nisu. I ko je potom u njihovo ime postao progonitelj? Osveta ili opraštanje?

Odgovor pronalazimo u pričama preživelih. Eva Mozes Kor kroji put pomirenja i isceljenja kao preživela Holokausta, deleći svoju poruku – da nas opraštanje oslobađa od bola prošlosti (Mozes Kor 2021). Eva Mozes Kor imala je samo deset

godina kada je poslata u Aušvic. Dok su njeni roditelji i dve starije sestre tamo ubijeni, ona i njena sestra bliznakinja Miriam bile su podvrgnute medicinskim eksperimentima od strane doktora Jozefa Mengelea (Joseph Mengele). Kasnije, kada se Miriam razbolela zbog dugotrajnih posledica eksperimenata, Eva je krenula u potragu za njihovim mučiteljima. U početku reč „opraštanje“ nije postojala u njenom vokabularu. Posle mnogo godina je izjavila da je oprostila ne samo lekarima koji su te eksperimente vršili, već svim nacistima. Njen motiv je bio da se oslobodi osećanja žrtve, da se oslobodi ogorčenosti, jer je pravo opraštanje sticanje samooslobađanja i samopouzdanja. Ona daje snažnu lekciju preživelim. Oprostiti mučiteljima i nama samima put je ka dubljem ozdravljenju. Ova vrsta opraštanja nije čin samoodricanja. Ono aktivno oslobađa ljude od traume, omogućavajući im da pobegnu iz stiska progona, odbace ulogu žrtve i započnu borbu protiv zaborava.

Novosadski novinar Aleksandar Reljić snimio je dokumentarni film *Enkel* (Unuk) u kome prikazuje dve neobične životne priče: Eve Kor i Rajnera Hesa (Rainer Hess), unuka ozloglašnog nacističkog komandanta Aušvica, Rudofa Hesa (Rudolf Hess). Unuk nije znao ko mu je deda, ali posle šokantnog saznanja otvoreno je govorio o Holokaustu i zločincima, zbog čega ga se rodbina odrekla. Zajednička misija ovo dvoje ljudi iz različitih pozicija – da se zlo ne ponovi, rezultirala je simboličkim usvajanjem i potpisivanjem 2014. godine u Aušvicu zaveta o zajedničkom nastupu Eve i Rajnera. U izjavi povodom filma Aleksandar Reljić kaže da je Eva svojim mučiteljima oprostila. Rajner svoje breme još uvek nosi, uprkos dugogodišnjoj borbi sa sobom. „Vreme je i da ti oprostiš svojoj porodici“, poručila je Eva svom usvojenom unuku. Film govori o zločinima, ali pre svega o opraštanju (Reljić 2018: 11:57).

Pitanje koje ne prestaje da bude aktuelno jeste pitanje šta uraditi sa traumama i sećanjem na njih. Da li je najpametnije

i najzdravije za čoveka kojem se zlo dogodilo, da sve zaboravi, pita se ćerka Magde Simin: „Sve mi je jasnije koliko je važno svedočiti i pričati o tome [...] zbog zdravlja pojedinačnih žrtava i njihovih potomaka, i zbog zdravlja čovečanstva” (Simin, Simin 2009: 5). Viktor Frankl svoju knjigu *Zašto se niste ubili* zaključuje ovim rečima:

Ali svaki bivši logoraš će doživeti dan kada će, osvrćući se na sve svoje doživljaje u koncentracionom logoru, imati poseban osećaj: neće moći da razume kako je sve to u logoru mogao da izdrži. I kao što mu je na dan oslobođenja sve izgledalo kao divan san, tako će jednom doći dan kada će sve što je doživeo u logoru da mu izgleda još samo kao noćna mora. A vrhunac doživljaja kod logoraša-povratnika je osećaj da se, posle svega što je prepatio, više ničega na svetu ne mora plašiti – osim svog Boga. (Frankl 1994: 86)

Plašiti se Boga, i samo Boga, to znači ne plašiti se ničega jer je poverenje u Boga toliko jako da prelazi granice racionalnog. Tamo gde je čovek prvo dozvolio da poverenje u Boga bude potkopano, jeste pad pred prvom prevarom, prvom laži.

Parafraziraću reči Meše Selimovića s počeka knjige *Tvrđava* (1970). On smatra da ne vredi pričati o strašnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zverstvima jednih i drugih. Ne bi trebalo ni pamtiti ni žaliti ni slaviti, najbolje je zaboraviti, pustiti da umre ljudsko sećanje na sve što je ružno i da deca ne pevaju pesme o osvetti. Ovakav kraj kakav priželjkuje Meša Selimović, kraj je kakav je prorok Isaija predvideo na Zemlji u kojoj će „vuk i jagnje zajedno da pasu“ (Isaija 65: 25). Do tada blagoslov zaborava odnosi se na poruku da se zaboravi gnev na brata svojega (1. Moj. 27: 45). “Zaboravi snop na nji-vi svojoj da bude korisno onome koji nema” (5. Moj. 24: 19). “Zaboravi tužnjavu svoju i gnev svoj i okrepi se” (Jov. 9: 27).

“Zaboravi muku svoju” (Jov 11: 16). “Zaboravi sramotu mladosti svoje” (Isaija 54: 4).

Umesto zaključka

Na kraju nedovršenih priča o stradanju Jevreja navešću reči Marije Vasić koja je u knjizi *Kad Bog zažmuri* u epilogu između ostalog napisala:

Volela bih da mogu da kažem da su priče izmišljene, da su proizvod mašte i potrebe da se podsetimo da zlo ne miruje. Volela bih da za njih nema arhivskih dokaza i svedočenja, da nam ulice i obale nisu okupane krvlju, da je sve romansirana istorija Novog Sada. Ali nije tako. Sve opisano se, nažalost, dogodilo. I mnogo više od toga. Poneki likovi su dobili druga imena, iz poštovanja prema njihovoj, a i privatnosti njihovih potomaka; nekima, ipak, nisam mogla da ne pomenem pravo ime. Kako nazvati najuglednijeg trgovca između dva rata u Novom Sadu, nego Nikola Tanurdžić? Kako nazvati čoveka koji je na rukama izneo svoju ženu iz logora, nego njegovim imenom? Kako promeniti ime nekoga ko je očitao poslednji oče naš grupi preplašenih Novosađana pred streljenje? Kako nazvati ženu koja se zarekla da će njene drugarice preživeti ovaj rat i sve logore u koje ih budu slali, nego Magda Simin? Kako zamaskirati jednog jedinog Bogdana Šuputa? Kako ne reći kako se zvao neko ko je tražio da bude streljan pre drugih, nego Ignjat Pavlas? Koje ime dati čoveku koji je spasao dvadeset logoraša u novosadskoj bolnici, osim njegovog, pravedničkog imena: doktor Dušan Jovanović. One priče, koje su napisane u ime kulture sećanja, napisane su po svedočenjima i za njih sem tih svedočenja, nemam drugih dokaza. Kako prolaziti Miletićevom i Grčkoškolskom ulicom svaki dan, a ne pogledati u Merkura na krovu banke, koji

je video sve o čemu pričam. Kako objasniti nekome da ne moraš biti poreklom Jevrejin da bi osetio njihovu Golgotu? I objasniti da ne mora niko da ti je bačen pod led, da bi posle 74 godine podsećao na zločine koji se ne smeju ponoviti. (Vasić 2017: 107)

Bibliografija

- Berkovic, Eliezer (2013), *Vera posle Holikausta*, Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.
- Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zaveta*, prev. Đuro Daničić, Vuk Stefanović Karadžić, Beograd: Britansko i inostrano biblijsko društvo.
- Complete Jewish Bible* (1998), prev. David H. Stern, USA: Jewish New Testament Publications.
- Cvitković, Ivan (2014), *Sociologija obreda*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Delimo, Žan (1986), *Greh i strah – Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka* I, II, Novi Sad: Književna zajednica.
- Dimitrijević, Vladimir (2016), *Strahovlada, Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd: Peščanik/Fabrika knjiga.
- Flavije, Josif (1967), *Judejski rat*, Beograd: Prosveta.
- Frankl, Viktor (1981), *Nečujan vapaj za smislom*, Zagreb: Naprijed.
- Frankl, Viktor (1994), *Zašto se niste ubili. Traženje smisla življenja*, Beograd: Žarko Albulj.
- Hamilton, Malkom (2003), *Sociologija religije*, Beograd: Klio.
- Hammerman, David Wesley (2009a), “Building bridges, An Analysis of How Religion can be Used to Heal: Societal Wounds along Racial and Political Lines”, *Religija i tolerancija* 7 (12): 249–260.

- Hammerman, David Wesley (2009b), "When Bad Things Happen to Good People – An Examination of How Perspectives on Human Suffering have Evolved Throughout Classical Judaism", *Religija i tolerancija* 7 (11): 7–24.
- Hendricks, William (1996), *Teologija za decu*, Veternik: LDI.
- Jovanović, Bojan (2021), *Novo varvarstvo*, Novi Sad: ADRESA.
- Jović, Nikola (2020), "Uloga emocija u donošenju političkih odluka: kritika teorije racionalnog izbora", doktorska disertacija, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Kierkegard, Søren (2000), *Strah i drhtanje*, Split: VERBUM.
- Kuburić, Zorica (2009), "Reč urednika", *Religija i tolerancija* 7 (11): 5–6.
- Kuburić, Zorica (2010), *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad: CEIR.
- Kuburić, Zorica (2018), *Filozofija teologije i univerzalne vrednosti: Analiza sadržaja Biblije i Kurana*, Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.
- Kuburić, Zorica (2021), "Ljubav i strah u religijskom vaspitanju", u Zorica Kuburić, Ana Zotova, Ljiljana Ćumura (prir.), *Ljubav i strah u fokusu interdisciplinarnih istraživanja*, Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije, str. 52–64.
- Kuburić, Zorica (2021a), *Religija i psihičko zdravlje vernika*, Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.
- Kuburić, Zorica (2022), *Religious Communities and Religious Distance*, CEIR: Novi Sad.
- Kuljić, Todor (2014), "Politička teologija: o mogućnosti poredjenja upotrebe smrti u teologiji i politici", *Filozofija i društvo* 25 (1): 208–218.
- Kubler Ross, Elisabeth (1969), *On Death and Dying*, New York: Macmillan Publishing.

- Kubler Ross Elisabeth (1983), *Razgovor sa umirućima*, Zagreb: Oko tri ujutro.
- Mozes Kor, Eva (2021), *The Power of Forgiveness*, Las Vegas: Central Recovery Press.
- Pavićević, Aleksandra (2010), *Vreme (bez) smrti, Predstave o smrti u Srbiji 19-21. veka*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut.
- Reljić, Aleksandar (2018), *Enkel*, Radio-televizija Vojvodine, <https://www.youtube.com/watch?v=eFUElGXNGuo> (pristupljeno 29. septembra 2022).
- Rosenberg, Marshall B. (2006), *Nenasilna komunikacija: Jezik života*, Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
- Rupert, Franc (2022), *Hoću da živim da volim i da budem voljen: pleđoaje za istinsku životnu radost i ljudsku povezanost u slobodi*. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.
- Tagore, Rabindranat (2006) [1916], *Sakupljanje voća i još poneki plod*, Beograd: Paralele.
- Vasić, Marija (2017), *Kada Bog zažmuri*, Novi Sad: ICEJ Srbija.
- Vasić, Marija (2021), *Pismo na šinama*, Novi Sad: Izraelski centar
- Veljić, Aleksandar (2010), *Istina o novosadskoj raciji*, Novi Sad: Eden.
- Veljić, Aleksandar (2011), *Zločin u Đurdjevu: januarska racija 1942*, Novi Sad: Eden.
- Veljić, Aleksandar (2021), "Ljubav i strah u Januarskoj Raciji 1942. u Novom Sadu", u Zorica Kuburić, Ana Zotova, Ljiljana Ćumura (prir.), *Ljubav i strah u fokusu interdisciplinarnih istraživanja*, Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije, str. 415–422.
- Simin, Magda, Nevena Simin (2009), *Zašto su ćutale majka i ćerka o istom ratu*, Novi Sad: Źenske studije i istraživanje.

Waugh, H. Earle (2014), "Preface" u Thomas Riggs (prir.), *Worldmark Encyclopedia of Religious Practices* Vol 1, Second Edition, Detroit, Michigan: Thomson Gale, str. 16.

Žikić, Milena (2022), "Koreni vladavine užasa Adolfa Hitlera", *Religija i tolerancija* 37: 143–156.